

DOI 10.47315/archives2025.344.007

УДК 028:930.1(477)«Драгоманов»

Світлана Блащук

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Інститут історії України НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1430-6353>

Олексій Ясь

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

ЧИТАННЯ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ТРАНСФЕР.

ВІЗІЯ ДРУКОВАНОГО СЛОВА МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА У СВІТЛІ ЙОГО ЧИТАЦЬКИХ ПРАКТИК І ПРОПОЗИЦІЙ ПОЧАТКУ 1870-х РОКІВ*

Анотація. Метою статті є окреслення читацького репертуару М. Драгоманова та його розуміння призначення друкованого слова. Читацькі пріоритети М. Драгоманова розглядаються як вислід його позитивістської концепції

* Стаття підготовлена в межах швейцарсько-українського проєкту «Михайло Драгоманов: Швейцарія на українській інтелектуальній мапі Європи» («Mykhailo Drahomanov: Switzerland on Ukraine's Intellectual Map of Europe») Університету Лозанни та Інституту історії України НАН України, котрий фінансується Швейцарським національним науковим фондом.

суспільного поступу та еволюційної візії реформування/модернізації Російської імперії, а також супутніх політичних і соціокультурних контекстів. **Методологія дослідження** спирається на сполучення аналітичних і порівняльних стратегій з історії читання й інтелектуальної історії, зорієнтованих на представлення як читацьких практик, так і пропозицій М. Драгоманова. Ці пропозиції розглядаються як спосіб формування особистого, групового й колективного світосприйняття і водночас як канал трансляції європейських інтелектуальних і культурних новацій, політичних і соціальних ідей. **Наукова новизна** пов'язана з окресленням читацького репертуару М. Драгоманова під час його закордонного відрядження 1870–1873 рр. На основі посилань в опублікованих текстах і згадках в епістолярії М. Драгоманова розглянуто основний діапазон його читання. Відзначено, що багато його публікацій початку 1870-х років було опрацьовано протягом європейської мандрівки, зокрема як результат читацьких практик і бібліографічної евристики в Німеччині, Італії, Франції, Швейцарії й Австро-Угорщині. **Висновки.** З'ясовано, що М. Драгоманов як інтелектуал позитивістського вишколу вирізнявся універсальністю й утилітарністю читацьких запитів, що відобразилося в його розлогому стилі письма. Показано, що репертуар читання М. Драгоманова дозволяє більш виразно й детально простежити його інтелектуальну та політичну еволюцію. Обстоюється думка, що пропозиції М. Драгоманова як у царині перекладів для народного читання, так і рекомендацій конкретним особам відображали його візію друкованого слова. Підкреслено, що він розглядав читання як важливий канал трансферу європейських цивілізаційних досягнень, культурних настанов та інтелектуальних новацій для засвоєння їх українством на теренах Російської й Австро-Угорської імперій.

Ключові слова: М. Драгоманов; інтелектуальна біографія; інтелектуальна історія; історія читання; Європа; культурний трансфер; репертуар читання.

Від часу свого конституювання історія читання завжди була більш розмаїтою та складною, аніж звичайна історія книги і/або читацької спільноти. Навіть більше, вирізнення історії читання перемістило до дослідницьких фокусів ціле море комунікаційних, громадських, соціальних, пізнавальних практик, елітарних або, навпаки, буденних атрибутів культурного поля, низку способів сприйняття, засвоєння, розуміння й водночас репрезентації світу.

Ці проблеми диспонується в межах сучасної історії читання як субдисциплінарного напрямку. Загалом у студіях з історії читання намагаються концептуалізувати й досягнути величезну кількість уявних і реальних світів, генерованих складними взаєминами в трикутнику — «автор—книга—читач».

Зауважимо, що такі стосунки своєрідно вмонтовуються в розмаїту палітру соціо- й етнокультурного середовища тієї чи іншої історичної доби. Скажімо, дехто з сучасних науковців вказує на впливи літературного походження історії читання, котра передовсім зосеред-

жується саме на книгах і пов'язаних із ними смислами, контекстами, практиками і лише поступово переміщує фокус на інші види друкованої продукції, як-от періодичну пресу¹.

Персональна історія будь-якого інтелектуала вповні природно перетинається з історією читання, позаяк кожен мислитель творив її власну проєкцію і як автор-транслятор, і як читач-споживач. Адже він виступав як особа зі своїм читацьким репертуаром і zarazом пропонував власну програму читання.

Такі пропозиції переломлювалися з політичними пріоритетами, світоглядними настановами, інтелектуальними й культурними вподобаннями тощо. Ці читацькі практики, нахили та інтенції коригувалися з макроконтекстами історичної доби і того культурного простору, в якому розгорталася певна життєва історія.

Михайло Драгоманов (1841–1895) був інтелектуалом другої половини XIX ст. Зазвичай цей історичний відтинок не розглядають як переломний час в історії читання, котрий метафорично називають «революцією читання». Тим більше, що на таке означення та представлення претендує ціла низка історичних періодів й епох у різноманітних пропозиціях ряду дослідників².

Утім, друга половина XIX ст. розгорталася під знаком «вічного» Поступу, індустріального Буму, світу імперій, націй і національних держав, новонароджених масових ідеологій і політичних вчень, а також пізнавальних зрушень у царині класичного історієписання. У цей час кардинально зросли як обсяги друкованого слова, так і склад читацької спільноти.

Приміром, до читацького загалу дедалі більше й інтенсивніше долучалися соціальні низи, а також вихідці із мішаних, перехідних верств і прошарків. У пореформеному культурному просторі імперії Романових такі трансформації породили влучну метафору соціокультурного маркування людини мішаного, перехідного соціального походження і zarazом неокресленого/неоднозначного суспільного становища — «різночинний».

Ці й інші соціокультурні зрушення спричиняли гостру потребу в адаптованій, точніше народній літературі просвітницького спрямування. Тим паче, за імперської доби проблема культивування читацьких практик рідною мовою в культурній, освітній й інших сферах, як свідчить польський приклад, була дуже важливим чинником у змаганнях за збе-

¹ *Hobbs A. The Reading World of a Provincial Town : Preston, Lancashire 1855–1900 // The history of reading : Evidence from the British Isles, c. 1750–1950 / eds. K. Halsey & W. R. Owens. London, 2011. Vol. 2. P. 121.*

² *Darnton R. History of Reading // New Perspectives on Historical Writing / ed. P. Burke. Pennsylvania, 2004. P. 164–166; P. B. [Burke P.]. A Note on Recent Histories of Reading // Ibid. P. 179–180.*

реження національної ідентичності³. Коли взяти до уваги сумнозвісні імперські заборони українського слова 1863 та 1876 рр., то значення народного читання на обширах підросійської України зросло кардинально.

Водночас розгорнулася фахова диференціація читання як особливого сегмента культурних і комунікаційних практик на обширах науки, техніки, освіти, господарства і навіть міського повсякдення, синхронізованого з урбанізацією другої половини XIX ст. Навіть більше, багато тодішніх господарських, соціальних культурних практик перетворювали читання в життєву необхідність⁴, що сприяло розширенню функцій друкованої продукції в буденних сферах.

Ці практики відображали швидке зростання міст, руйнацію традиційних форм й експансію осередків модерності, насамперед професійної інституціоналізації. Відтак відбувалося суттєве розширення простору читання за рахунок університетської освіти, фахових спільнот і корпорацій, які тією чи іншою мірою взаємодіяли з національними і міжнародними мережами науки, освіти й культури.

Наприклад, достатньо вказати на практики закордонних відряджень учених, які побутовали в Російській імперії XIX ст. Зокрема, важливу роль у читацьких практиках і пропозиціях М. Драгоманова відіграла його трирічна мандрівка до Європи від Університету св. Володимира. Вповні природно, що ці тенденції продукували як специфікацію читацьких запитів і устремлінь у фаховій царині, так і їх універсалізацію на полі літератури та культури. У такому світлі практики читання інтелектуалів є надзвичайно цікавими, позаяк постають як самотутні перехрестя мотивацій, потреб, зацікавлень й інтенцій. Недаремно сучасні дослідники інколи називають тодішнього вченого прикладом зразкового читача⁵.

Отож друга половина XIX ст. генерувала такі світоглядні, політичні, соціальні, інтелектуальні й культурні колізії, котрі в багатьох сенсах і масштабах були справді-таки революційними. Зрештою, ця доба виплекала й помістила на політичні й культурні підмостки інтелектуала-позитивіста, зорієнтованого на культ знання і заразом людства.

Згадаємо, приміром, самотутній світський культ одного із засновників позитивізму О. Конта, котрий підніс на п'єдестал особи знакових європейських мислителів і діячів (Х. Колумб, М. Коперник, І. Ньютон

³ Dobosiewicz I., Piasecka L. Reading in Polish and National Identity in Nineteenth-Century Silesia // The history of reading : International perspectives, c. 1500–1990 / eds. S. Towheed & W. R. Owens. London, 2011. Vol. 1. P. 115.

⁴ Feather J. Technology and the book in the nineteenth century // Critical Survey. 1990. Vol. 2. No. 1 : Science and the Nineteenth Century. P. 8.

⁵ Duggan L. J., MacDonald B. H. Reading Science : Evidence from the Career of Edwin Gilpin, Mining Engineer // The history of reading : International perspectives, c. 1500–1990 / eds. S. Towheed & W. R. Owens. London, 2011. Vol. 1. P. 128.

й ін.), названих праведниками людства. І. Лисяк-Рудницький іронічно називав цей культ позитивістською «ерзац-релігією», хоч і наголошував, що М. Драгоманов, якого розглядали майже як атеїста, не пропонував раціоналістичного потрактування релігії⁶. Проте космополітизм і гуманізм, як найголовніші світоглядні настанови М. Драгоманова, безперечно тяжіли до пізньопросвітницької парадигми знання, а, отже, і читання.

Така комбінація «першого» позитивізму і пізньопросвітницьких складових формувала особливе ставлення М. Драгоманова як до друкованого слова, так і його призначення. У листі від 10 вересня 1885 р. до В. Антоновича він промовисто виклав своє бачення репертуару журнального читання, котре прагнув запропонувати українству: «...мені і хотілося часопису, котрий би — *крім вивчення свого рідного краю* — подавав хоч би переклади та компіляції поточної літератури європейської наукової, політичної, белетристичної, *щоби читач знав, чим тепер морально живе цивілізований світ* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.)»⁷.

Ба більше, М. Драгоманов був переконаний, що друковане слово має стати каналом культурних трансферів й інтелектуальних новацій. В умовах паліативної, запізнілої модернізації імперії Романових, яка доволі часто майже завмирала, а подекуди навіть «відкочувалася» на хвилях урядової реакції й радикалізації тодішніх революціонерів-народників, роль читання й пов'язаних практик набувала особливої гостроти. У певному сенсі її можна розглядати як своєрідне змагання довкола культурних і політичних векторів на вибір життєвих сценаріїв молодого покоління, котре поповнювало лави земців, урядового чиновництва, придворної камарильї, різночинської інтелігенції або, навпаки, революційних пропагандистів і терористів.

На цьому місці відзначимо, що М. Драгоманов як читач спершу формувався в родинному середовищі. За його автобіографічним визнанням, пристрасть «до читання та свого роду політики» він перейняв від батька, коли ще був школярем гадяцької повітової школи (1849–1853). Саме тоді юнак перечитав майже всі цікаві книги з родинної книгозбірні. Здебільшого це були мандрівні історії та історичні твори⁸.

Водночас виняткову роль в інтелектуальній формації юного М. Драгоманова відіграли його наставники в Полтавській гімназії. Він оцінив

⁶ Rudnytsky I. L. Drahomanov as a Political Theorist // Rudnytsky I. L. Essays in modern Ukrainian history / ed. P. L. Rudnytsky. Edmonton, 1987. P. 212.

⁷ Архів Михайла Драгоманова / уклад. приміт. Г. Лазаревський. Варшава, 1937. Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 pp.). С. 35.

⁸ Михайло Драгоманов : автожиттєпис / уклад.: І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. Київ, 2009. С. 78.

їх доволі цікаво у вигляді своєрідного ранжування: «хороший латиніст» (К. Полевич), «непоганий натураліст» (Казиновський) і «прекрасний вчитель історії» (О. Стронін)⁹.

Звісно, провідне місце поміж них належало прихильнику позитивізму, історика і zarazом соціологу-самоуку О. Строніну. М. Драгоманов навіть згадував, що останній 1858 р. відвідав Лондон, де начебто особисто познайомився з О. Герценом — одним із найбільших авторитетів російської політичної еміграції¹⁰. Однак О. Стронін заперечував цей погolos.

Так чи інакше, саме завдяки гімназійному викладачу історії сформувався первісний репертуар читання юного М. Драгоманова, про який він згадував пізніше: «ми знали на пам'ять Герцена, Шевченка, — дехто Прудона; ми читали з радістю Костомарова, Щапова, Павлова...»¹¹. Згодом до цього читацького репертуару долучилися Гомер, студії з класичної давнини Дж. Гілліаса, що виказувало впливи латиніста К. Полевича.

Та водночас за гімназійних часів М. Драгоманов читав історичні праці Т. Маколя, Ф. Шлоссера, В. Прескотта й низки інших західних авторів. І хоч більшість із них була в російських перекладах, М. Драгоманов за настановою О. Строніна вивчав іноземні мови, зокрема в оригіналі читав знамениту працю Ф. Гізо (François Pierre Guillaume Guizot) — «Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe» («Історія походження представницького уряду в Європі». Париж, 1851. Т. 1–2)¹².

Завдяки О. Строніну до читацького репертуару юнака практично одразу ввійшли видання, заборонені імперською цензурою, передусім лондонський «Колокол». Це означало, що з юних років М. Драгоманов був позбавлений застережень щодо читання забороненої літератури, котрі широко побутували на культурних теренах Російської імперії.

Своєрідний матеріал про читацькі устремління гімназиста М. Драгоманова подає його лист від 4 травня 1858 р. до Є. Корша — редактора щомісячного журналу «Атеней». Зазначимо, що останній послуговувався репутацією одного з найпослідовніших російських західників із гуртка Т. Грановського.

Дивовижно, проте в цьому дописі юний М. Драгоманов рішуче закидав редактору невиконання задекларованої програми часопису. Передусім, він підкреслював, що в «Атеней» не було вміщено жодної публікації з сучасної політичної історії Європи. Навіть більше, дописувач відзначав: «Так, приміром: наш вік в історії внутрішнього управління країн конституційний. Не знаючи нічого про походження конституції Іспанії, Бельгії, Сардинії, (навіть самої) Британії, чи може наша публіка розумі-

⁹ Михайло Драгоманов : автожиттєпис ... С. 81.

¹⁰ Там само. С. 368.

¹¹ Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / з видання «Громада». Genève-Bale-Lyon, 1877. С. 20.

¹² Михайло Драгоманов : автожиттєпис... С. 80–81, 356.

ти, чому так раптово в с і (розбивка М. Драгоманова. — *Авт.*) міністри подали у відставку і т. п.»¹³.

Доречно згадати, що в другій половині 1860-х — першій половині 1870-х років М. Драгоманов видрукував цілу низку розлогих дописів на сторінках ліберальних «Санкт-Петербурзьких відомостей» про політичні, національні, культурні проблеми підросійської України (за імперською термінологією Південно-Західного краю) та підавстрійської Галичини. Тогочасним редактором цієї газети був В. Корш — молодший брат згаданого вище редактора «Атеня».

Зазвичай М. Драгоманов називав таких інтелектуалів «приятелями прогресу» або західниками-космополітами, котрі не мали «племінної узкості світогляду», зокрема відносив до них О. Герцена, Д. Каченовського, І. Тургенєва та ін.¹⁴ Більшість із них щонайменше скептично, а то і вкрай негативно сприймала тодішню урядову й громадську компанію супроти «українського сепаратизму», котра всіляко роздмухувалася після Польського повстання 1863 р. Отож і як читач, і як автор молодий М. Драгоманов віддавав перевагу інтелектуалам і студіям, які вирізнялися прозахідною чи космополітичною орієнтацією.

Крім того, М. Драгоманов (у російському перекладі) прочитав знаменитий роман американської письменниці Г. Бічер-Стоу (Harriet Elizabeth Beecher Stowe) «Хатина дядька Тома»¹⁵. Останній посідав особливе місце в англomовному читацькому репертуарі середини ХІХ ст.¹⁶ Вочевидь, у цьому випадку простежуються очевидні паралелі між расовими та соціальними мотивами, позаяк останні були вельми злободенними на культурних теренах імперії Романових.

Врешті, в студентську пору М. Драгоманов як читач увійшов з україншироким діапазоном інтересів, які органічно сполучали як виразні пріоритети на ниві політичної, соціальної, культурної історії Європи, так і неабияке зацікавлення класичною давниною. Цю сферу молодий інтелектуал сприймав як царину своєї фахової спеціалізації, зокрема захистив 1869 р. магістерську дисертацію про Римську імперію у світлі «Анналів» Тацита.

Ця дисертація напрочуд добре відобразила читацький репертуар М. Драгоманова напередодні його європейської подорожі 1870–1873 рр. У згаданій праці студії з античності поєднувалися із злободенними про-

¹³ Аїзеништок І. З юнацьких літ М. Драгоманова // Україна. 1929. Кн. 33 (берез.-квіт.). С. 64.

¹⁴ Д. [Драгоманов М.]. Дмитро Иванович Каченовский // Правда (Львів). 1873. 15/27 Марця (Ч. 3). С. 126–127.

¹⁵ Михайло Драгоманов : автожиттєпис... С. 137.

¹⁶ Hochman B. Devouring Uncle Tom's Cabin : Antebellum 'Common' Readers // The history of reading : International perspectives, c. 1500–1990 / eds. S. Towheed & W. R. Owens. London, 2011. Vol. 1. P. 87–100.

блемами тодішньої сучасності, передусім політичними, інтелектуальними й культурними. Про це свідчать численні авторські згадки щодо вчення про прогрес, його походження, а також візії поступу окремих мислителів. Зокрема, слово «прогрес» і його похідні форми побутують у дисертації понад 90 разів (на 423 сторінках)¹⁷.

Варто наголосити, що пошану до класичного сегмента читацького репертуару М. Драгоманов зберіг до кінця життя, хоч після його еміграції 1876 р. ці зацікавлення були витіснені на маргінеси іншими запитами. Скажімо, в листі в травні 1887 р. до В. Смірнова він згадував, як за студентських часів студював славнозвісну працю німецького історика М. Дункера (Maximilian Wolfgang Duncker) — «Geschichte des Altertums» («Історія античності». Берлін, 1852–1857. Т. 1–4).

Його читання спричинило навіть глузливі коментарі й іронічні зауваження товариша юриста — мовляв, кому зараз потрібні «ассирійські старожитності» (перші два томи М. Дункера були присвячені історії давнього Сходу), коли в країні потрібно «зводити мости». Показово, що свою читацьку ремінісценцію до В. Смірнова М. Драгоманов завершує повчальним пасажем: «якби в Росії хоч дещо більше знали б про “ассирійські старожитності”, то менше б шансів було на поширення поміж навіть університетської молоді “євангелізму” Толстовського, з яким і мостів не збудуєш, і з болота царизму не вилізеши»¹⁸.

Врешті, варто вказати на кілька загальних стильових прикмет і вподобань М. Драгоманова як читача й автора. За спогадом його старшої доньки Лідії Драгоманової-Шишманової, батько *«сам міг проковтнути яку хоче книжку, коли вона була корисна для його студій, не думаючи про її стиль»*¹⁹. Такі утилітарні, а не естетичні й літературні вимоги М. Драгоманова до книги корелювалися і з його стилем письма. Останній тяжів до німецької академічної традиції з фактографічною й описовою докладністю, котра здебільшого жертвувала архітектонікою, стильовою довершеністю й естетикою викладу.

Л. Драгоманова-Шишманова, котра часто-густо переписувала його чорнові, робочі тексти набіло, називала цю манеру наукового писан-

¹⁷ Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Киев, 1869. Ч. 1. С. IV, V, VI, VII, 13, 16, 23, 36, 37, 42, 44, 46, 49, 185, 220, 221, 224, 225, 227, 228, 233, 239, 277, 278, 286, 300, 303, 307, 309, 310, 322, 323, 324, 235; та ін.

¹⁸ Листи Михайла Драгоманова до Фелікса Волховского, Макса Нетлау, Гастона Парі та Валер'яна Смірнова / підгот. тексту та прим. П. Зігріст та А. Котенка // Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2019. Т. 13/14. С. 500–501.

¹⁹ Драгоманів-Шишманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова // Михайло Драгоманов у спогадах / уклад.: І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ, 2012. С. 299.

ня «довгими періодами» чи «стилем німецьких учених»²⁰. Імовірно, цей утилітаризм М. Драгоманова сформувався не одразу, проте його зародки доволі добре простежуються ще в письмі доєміграційної доби (до 1876 р.). Але його публіцистичне письмо було більш жвавим і простим у сприйнятті.

Така манери викладу й орієнтація М. Драгоманова переважно на німецький ідеал науковості дивовижно сполучалися з його культурними та психологічними вподобаннями. Останні його сучасники навіть пов'язували з романським Заходом (європейськими країнами, мова яких походила від латинської — Італія, Франція, франкомовна частина Швейцарії)²¹. Показово, що М. Драгоманов оселився у франкомовній Женеві, а не в німецькомовному Цюриху, який відвідував ще 1873 р.

Європейська подорож 1870–1873 рр. посіла чільне місце в інтелектуальній біографії М. Драгоманова з багатьох перспектив і масштабів. Зокрема, ця мандрівна історія відіграла кардинальну роль у розширенні й урізноманітненні читацького репертуару. Саме цьому проблемному сегменту його мандрівної історії присвячена наша стаття.

Восени 1870 р., коли М. Драгоманов прибув із родиною (дружиною і малолітньою донькою) до тодішньої прусської, згодом німецької столиці, його читацькі пріоритети й устремління окреслювалися кількома напрямками.

По-перше, науковою і культурною програмою старої Громади, зокрема підготовкою збірки українських історичних пісень, в якій він прибрав на себе роль коментатора-компаративіста, котрий пояснював, як потрапляли запозичення і зовнішні впливи до народної традиції. Це генерувало його зацікавлення на полі історії літератури, фольклористики, етнографії, етнології, антропології й етнічної психології. По-друге, політичною, культурною та соціальною історією Європи у світлі «гарячих» проблем, передусім пореформених трансформацій на обширах імперії Романових. По-третє, його фаховою сферою — студії й джерела з класичної давнини з акцентуванням уваги на історії давнього Риму. Останній сегмент читацького репертуару був дуже великим, різноманітним і потребує окремої розвідки. Тому його свідомо залишаємо поза межами цієї статті.

Європейська подорож 1870–1873 рр. істотно змінила географію читання М. Драгоманова і як читача, котрий включався в інонаціональні мережі читання, і як дописувача, котрий сприймав і розумів інші політичні перспективи й культурні контексти. Недаремно нині дедалі частіше йдеться про значення простору, точніше місць читання. У широкому

²⁰ Там само. С. 299.

²¹ *Овсянко-Куликовський Д. Михайло Петрович Драгоманов // Наше минуле. 1918. Ч. 2. С. 55.*

сенсі йдеться про роль географії читання, котра сполучає культурні, інтелектуальні й просторові виміри. Тим паче, що просторова циркуляція і конкретне місце читацьких практик посідають важливе місце в засвоєнні, осмисленні й репрезентації прочитаного²².

Ці спостереження значною мірою релевантні з читацькими практиками М. Драгоманова початку 1870-х років. Зауважимо, що зиму 1870–1871 рр. — вирішальну пору франко-пруської війни — Драгоманови провели в Берліні, котрий став місцем їх тимчасового осідку. Отож молодий інтелектуал міг безпосередньо споглядати реакцію берлінської та німецької публіки на творення нового імперського проєкту — Другого райху.

Коли взяти його попередні читацькі зацікавлення, то не варто дивуватися, що М. Драгоманов фокусувався на тодішніх метаморфозах Німеччини і можливих перспективах її східної політики, котра могла призвести до нової великої війни в Європі, зокрема з Російською імперією²³. Чільне місце в його читацькому репертуарі посіли німецькомовні видання.

На перший погляд, провідні сюжети публіцистики М. Драгоманова нав'язували очевидні читацькі пріоритети — європейська зовнішня політика після державно-політичної катастрофи Франції. Натомість споглядаємо дивовижне розмаїття його читацьких устремлінь — освітні, культурні, мовні, фольклорні й етнологічні контексти, котрі вводили та масштабували внутрішньополітичні проблеми в європейських зовнішньополітичних координатах.

Передусім, М. Драгоманов студіював загальнонімецькі серійні видання — «Allgemeine Chronik des Volksschulwesens» і «Allgemeine kirchliche Chronik» другої половини 1860-х років, котрі документували стан справ в освітній і церковній сферах. Та що ж саме цікавило М. Драгоманова?

Відповідь доволі несподівана — успіхи й потуги німецького відродження кінця 1860-х років у французькому Ельзасі, які автор зіставляв із кельтським і фламандським національними відродженнями у передвоєнній Європі. Навіть більше, він наголошував, що у довоєнному Ельзасі завдяки вільній мовній і культурній політиці не було жодних проявів «німецького сепаратизму» щодо імперської Франції²⁴.

Принагідно М. Драгоманов згадував і відому працю барона П. де Ольвіля (Prosperer Charles Alexandre de Haulleville) — «La nationalité Belge, ou Flamands et Wallons» («Бельгійська національність, чи фламандці та валлони». Гент, 1870)²⁵. Останній був відомий як лідер

²² Livingstone D. N. Science, Text and Space : thoughts on the Geography of Reading // Transactions of the Institute of British Geographers. New series. 2005. Vol. 30. No. 4. P. 391–392.

²³ Т-ов М. [Драгоманов М.]. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. 1872. Кн. 2. С. 640–694; Кн. 3. С. 182–241; Кн. 4. С. 644–679; Кн. 5. С. 210–253.

²⁴ Там же. Кн. 2. С. 688–689.

²⁵ Там же. С. 687.

консервативної католицької партії, впливовий правник і публіцист, який відіграв неабияку роль у просуванні та впровадженні пропорційної виборчої системи в Бельгії.

Зауважимо, що зацікавлення М. Драгоманова швейцарським, бельгійським і французьким досвідом у царині міжнаціональних взаємин і конституційного права не було випадковим. За спостереженням Е. Гобсбаума, в тодішній Європі лише Швейцарія та Франція (від 1870 р.) були республіками. Навіть більше, на той час у світі імперій і домінуючих націй тільки Швейцарія, Франція, США та Данія використовували принцип демократичного виборчого права²⁶.

Та особливу увагу М. Драгоманова привернула праця прусського демографа й статистика Р. Бюкха (Georg Friedrich Richard Böckh) — «*Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. Eine statistische Untersuchung*» («Німецьке населення та мовний ареал в європейських державах. Статистичне дослідження»). Берлін, 1869).

Сучасні дослідники обстоюють думку, що в цій студії автор запропонував своєрідний каталог мовних прав людини. Втім, на початку 1870-х років німецька громадськість інтерпретувала ідеї Р. Бюкха як виправдання анексії французьких територій — Ельзасу й Лотарингії²⁷. М. Драгоманов називав його студію «статистичним посібником політика, адміністратора та військовика, котрий повинен розширяти Німеччину за рахунок сусідніх народів»²⁸.

Ще один доволі цікавий читацький пріоритет М. Драгоманова у світі літнєцької проблематики пов'язаний із літературним і культурним провінціалізмом — німецьким і французьким. Наприклад, він згадував роботу Е. Бюмера (Edward Boehmer, Böhmer) — «*Die Provenzalische Poesie der Gegenwart*» («Сучасна провансальська поезія»). Галле, 1870). Водночас М. Драгоманова вельми хвилювали культурні перспективи провінційних літератур, зокрема нижньонімецькою мовою (*nim. Plattdeutsch*). Отож автор продукував порівняльні паралелі щодо можливостей розвою української літератури в культурних просторах імперій Романових й Габсбургів і тодішніх європейських літературних практик.

Відзначимо, що як адепт позитивізму і його вчення про поступ, М. Драгоманов поділяв ідею зростаючого впливу універсальних культурних цінностей і літературних тенденцій у світі XIX ст. Проте він тримався думки про природний і негвалтовний характер таких процесів, які б зберігали можливості для культурної і мовної багатоманітності.

Недаремно М. Драгоманов вказував на один із найвідоміших поетичних творів К. Грота (Klaus Groth), який писав нижньонімецькою

²⁶ Hobsbawm E. J. The Age of Empire, 1875–1914. New York, 1989. P. 23.

²⁷ Leuschner T. Richard Böckh (1824–1907) : Sprachenstatistik zwischen Nationalitätsprinzip und Nationalstaat // Historiographia Linguistica. 2004. Vol. 31. No. 2/3. P. 386.

²⁸ Т-ов М. [Драгоманов М.]. Восточная политика Германии... Кн. 2. С. 659.

мовою, — «Quickborn. Volksleben in plattdeutschen Gedichten dithmarscher Mundart» («Квікборн. Народне життя у віршах нижньонімецькою мовою діалекту Дітмаршена». Гамбург, 1853). Показово, що К. Грот рішуче обороняв права нижньонімецької мови як літературної. Український інтелектуал навіть посилався на передмову до поезій К. Грота, зокрема акцентував увагу на тезі останнього, в якій стверджувалося, що загальнонімецька літературна мова, попри повсюдне поширення освіти, так і не стала повністю зрозумілою на півночі Німеччини²⁹.

Окрему увагу М. Драгоманов приділяв іншомовним студіям, які висвітлювали українську проблематику, передусім її літературні й культурні контексти. Зокрема, він прихильно відгукнувся про нарис австрійського літературознавця Й. Г. Обріста (Johann Georg Obrist), присвячений біографії і поезіям Великого Кобзаря, — «Taras Grigoriewicz Szewczenko, ein kleinrussischer Dichter» («Тарас Григорович Шевченко, малоросійський поет». Чернівці, 1870). Однак він наголосив, що ця робота хибує на низку перекирчувань, запозичених із польських поезій, які тенденційно висвітлюють українську минувшину, передусім Гайдамаччину.

Крім того, М. Драгоманов відзначив німецького мовознавця Ф. фон Боденштєдта (Friedrich Martin von Bodenstedt) як укладача та перекладача українського фольклору — «Die poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder, ins Deutsche übertragen» («Поетична Україна. Збірка малоросійських народних пісень, перекладених німецькою мовою». Штутгарт, 1845)³⁰. Та одночасно він відмітив і першу польськомовну працю про Т. Шевченка, опубліковану бароном Г. де Батталья (Gwido de Battaglia), учасником Польського повстання 1863 р. — «Taras Szewczenko, życie i pisma jego» («Тарас Шевченко, його життя і твори». Львів, 1865). М. Драгоманов уважав, що її автор досить добре представив його життєву історію, а найголовніше — безсторонньо оцінив боротьбу українців із поляками³¹.

Загалом окреслення літературних контекстів відображало авторську стратегію представлення українофільства російській ліберальній публіці початку 1870-х років. М. Драгоманов намагався показати абсурдність роздмухування урядової й громадської кампанії супроти «українського сепаратизму». Він прагнув довести, що національно-культурні й літературні відмінності на обширах Західної Європи здебільшого вже не сприймаються як аномалії й вияви місцевого сепаратизму, зокрема в політичному житті великих держав — Німеччини та Франції.

Ба більше, М. Драгоманов прагнув показати ліберальній громадськості те, що українофільство є вповні природним явищем у світлі євро-

²⁹ Т-ов М. [Драгоманов М.]. Восточная политика Германии... Кн. 2. С. 665.

³⁰ Там же. Кн. 3. С. 200.

³¹ Там же. С. 199.

пейського досвіду XIX ст., яке стало часом повсюдних національних відроджень. Саме про це наголошувалося в дописі на сторінках львівської «Правди», в якому подавався виклад праці М. Драгоманова з наголосом на її європейських контекстах і українофільських сюжетах³².

Цей компілятивний виклад був підписаний псевдонімом «Сіроманець». Та стосовно ідентифікації особи автора і донині немає певності. Дехто із сучасників (Т.-Б. П'юрко) стверджував, що це був сам М. Драгоманов³³. Утім, листи М. Бучинського — одного з діячів віденської «Січі» (товариства галицьких студентів) підважують це свідчення. Адже останній переказував скарги М. Драгоманова щодо низки сюжетів, випущених у викладі Сіроманця, що спонукає сумніватися в його авторстві³⁴.

Досі побутує ціла низка здогадок стосовно Сіроманця — М. Старицький і В. Навроцький³⁵. Зазначимо, що особа останнього видається доволі правдоподібною. На той час В. Навроцький опікувався лівовою частиною редакційних практик «Правди», а згодом переклав з італійської мови огляд української літератури М. Драгоманова, опублікований в журналі «Revista Europea»³⁶. Припускають також, що це міг бути антрополог Ф. Вовк³⁷. Імовірно, з огляду на синонімічну подібність псевдоніма та його прізвища.

Так чи інакше, окрім рішучої критики російської централізованої політики автор публікації, спираючись на аргументацію М. Драгоманова, обстоював думку про необхідність надання «вільного розвою усім західно-руським національним напрямкам, а між ними й українофільському»³⁸.

Та повернемося до тодішнього читацького репертуару М. Драгоманова. Певна річ, в епіцентрі його читацьких й авторських інтенцій опинилася й низка німецькомовних праць про зовнішню політику й державно-політичне призначення Німеччини як нової європейської потуги.

Приміром, він відзначав роботу відомого німецького публіциста й економіста Г. Бети (псевдонім Г. Беттціха (Johann Heinrich Bettziech)) —

³² *Сіроманець*. Українофільство у зв'язку зо східною політикою Пруссії і «обрусінєм» західного краю // Правда (Львів). 1872. 15 черв. (№ 3). С. 123–137; 15 жовт. (№ 7). С. 323–340; 30 листоп. (№ 8). С. 400–404.

³³ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Харків–Київ, 1931. С. 508.

³⁴ Там само. С. 442.

³⁵ *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ, 1969. С. 348.

³⁶ *Ukraino [Драгоманов М.]*. Il movimento letterario Ruteno in Russia e Galizia 1798–1872. [La] Rivista Europea (anni IV, vol. 1 e 2. Firenze. 1873) (Правда, рік VI, 1873, чч. 7–11) / пер. В. Навроцький // Твори Володимира Навроцького. Львів, 1884. Т. 1. С. 78–111.

³⁷ Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / упоряд.: М. О. Мороз, В. А. Короткий, І. І. Тищенко, І. С. Гриценко, С. І. Білокінь. Дрогобич, 2011. С. 17.

³⁸ *Сіроманець*. Українофільство у зв'язку зі східною політикою Пруссії... № 8. С. 404.

«Das neue Deutsche Reich auf dem Grunde germanischer Natur und Geschichte» («Нова Німецька імперія на основі германської природи та історії»). Лейпциг–Гейдельберг, 1871).

М. Драгоманов гадав, що останній наслідуює ідеї прусського філософа, політика й дипломата К. Франца (Constantin Frantz), зокрема викладені в його книзі «Die Naturlehre des Staates als Grundlage aller Staatswissenschaft» («Наука про природу держави як основа будь-якої політичної науки»). Лейпциг–Гейдельберг, 1870).

Її автор був відомим романтиком і молодогегельянцем, а також противником централізованого проєкту Нової чи Другої імперії. Натомість він обстоював ідею створення спілки малонімецьких і центральнонімецьких держав як Західнонімецької конфедерації, до якої з часом могли б приєднатися Швейцарія, Бельгія, Голландія і навіть скандинавські держави. За версією К. Франца, цей конфедеративний альянс мав стримати даліше російське просування в Європі, передусім на польських територіях. Пізніші трактування спадщини К. Франца в світлі інтелектуальної та політичної історії є контраверсійними, позаяк пов'язують його із федеративною традицією, антисемітизмом, європейськими дебатами ХІХ ст. про бонапартизм і цезаризм³⁹, концептом Центральної Європи, зокрема в розрізі пруської перспективи⁴⁰ тощо.

Найбільше М. Драгоманова в студії К. Франца обурювала й дратувала теза про Російську імперію як «варварську», «напівазійську державу з попами і чиновниками, татарами й козаками», котра не має нічого спільного з цивілізованим світом, а натомість вирізняється лише «монгольським характером»⁴¹. З огляду на це він розглядав рефлексії К. Франца, Г. Бети та інших авторів як відображення войовничих настроїв і ворожих устремлінь німецького суспільства, котрі становили реальну загрозу для імперії Романових.

М. Драгоманов читав твори німецьких і австрійських авторів, які виразно відображали великодержавні й шовіністичні настрої. Та ідея національної зверхності як світоглядний орієнтир суспільно-політичного й культурного життя апріорі відкидалася українським інтелектуалом. Як публіцист, він оцінював такі розумування доволі жорстко, іноді з нотками іронії чи сарказму, позаяк уважав їх убогими в інтелектуальному сенсі.

Саме в цьому дусі М. Драгоманов трактував анонімну працю «Österreich-Ungarn in einem Kriege gegen Russland: politisch-militär-geograph. Studie» («Австро-Угорщина у війні проти Росії: політично-військово-географічна студія»). Лайбах, 1871). Він припускав, що її автор був військовик, а також в'їдливо іронізував щодо його плутаних, часто-

³⁹ McDaniel I. Constantin Frantz and the intellectual history of Bonapartism and Caesarism : a reassessment // Intellectual History Review. 2018. Vol. 28. No. 2. P. 317–338.

⁴⁰ Schnur R. Mitteleuropa in preußischer Sicht : Constantin Frantz // Der Staat. 1986. Bd. 25. Nr. 4. S. 545–573.

⁴¹ Т-ов М. [Драгоманов М.]. Восточная политика Германии... Кн. 2. С. 668–671.

густо курйозних етнографічних спостережень. Ця праця, як і дописи німецького журналіста й історика Ю. фон Екардта (Julius Albert Wilhelm von Eckardt), до речі, випускника Дерптського й Берлінського університетів, привернули його увагу тим, що обидва автори вважали неминучою війну Австро-Угорщини з Російською імперією в найближчій прийдешності⁴².

Під час перебування в Берліні М. Драгоманов вирізняв лише кількох німецькомовних авторів, які не поділяли мілітаристської й імперської істерії — ліберального історика Г. Гервінуса (Georg Gottfried Gervinus) і політичного емігранта К. Маркса. Окрім того, він згадав про аналогічну позицію швейцарського природознавця К. Фогта (August Christoph Carl Vogt), згодом його приятеля⁴³.

Зауважимо, що читацькі мотивації М. Драгоманова диктувалися не тільки його зацікавленнями як автора в певний момент, а інколи суто пізнавальними міркуваннями — розібратися в заплутаному питанні. Прикладом, він написав довжелезний лист (за обсягом як невелика брошура) до М. Бучинського 31 серпня — 4 вересня 1871 р. із аналітичним оглядом аграрного питання, земельної реформи та їх історії на українських теренах⁴⁴. Причому автор допису ретельно простудіював у «руській читальні» Гейдельберзького університету (хоч і нарікав на її занедбаність!)⁴⁵ не тільки положення 19 лютого 1861 р., кілька річних збірок тижневика «День», а ще й три томи матеріалів до історії реформ 1860-х років.

У листі від 29 квітня 1873 р. до В. Навроцького М. Драгоманов, імовірно помилково, назвав ці томи лейпцігським виданням⁴⁶. Вірогідно, він переглядав також праці відомого слов'янофіла О. Кошелева — «Депутаты и редакционные комиссии по крестьянскому делу» й «Конституция, самодержавие и Земская дума», видані в Лейпцигу 1860 і 1862 рр. Мабуть, з огляду на часову відстань (майже 20 місяців) читацькі практики «наклалися» в пам'яті й спричинили похибку в його вказівці на місце видання.

Правдоподібно в епістолярному дописі М. Драгоманова йшлося про монументальну збірку «Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян. По официальным источникам» (Бонн-на-Рейне, 1862–1868. Т. 1–4), котру уклав лікар і письменник О. Скребицький. Український інтелектуал навряд чи міг оминати це капітальне видання своєю увагою й очевидно перечитував вказаний багатотомник протягом серпня — перших двох декад жовт-

⁴² Там же. С. 672–674.

⁴³ Добровольський Л. До первісної ідеології М. Драгоманова (Лист до М. М. Шульженка) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1926. Кн. 7/8. С. 396–397.

⁴⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877 / зладив М. Павлик. Львів, 1910. С. 9–31.

⁴⁵ Там само. С. 16.

⁴⁶ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (З початків соціалістичного руху в Галичині) // За сто літ. 1927. Кн. 1. С. 127.

ня 1871 р., коли перебував у Гейдельберзі. Наприкінці 1880-х років він навіть листувався з укладачем цього багатотомника, який 1886 р. завітав до Лозанни (Швейцарія)⁴⁷.

Однак читання М. Драгоманова в жодному разі не було хаотичним і спонтанним. Він, навпаки, проводив систематичну та багатоцільову бібліографічну евристику, зокрема опрацьовував щорічні видання французької бібліографії («Bibliographie de la France»). Принагідно відзначимо, що саме цю національну бібліографію вирізняв Р. Дарнтон, коли звертав увагу на макроаналіз як напрям у студіях з історії читання, котрий відображав давню традицію французької квантитативної соціальної історії⁴⁸.

У листі від 31 січня — 14 лютого 1872 р. до М. Бучинського М. Драгоманов вибачався за тривалу затримку в комунікації і повідомляв: «Але у таких ділах був, що писати [з]овсім не можна було: То *доповняв свою одсталість по бібліографії Франції, передивляючись Bibliographie de la France і т. п. і виписуючи, що надруковано по двом квестіям* (питанням. — Авт.) *сердечно мене чіпляючим: провінціалізму у літературі і децентралізації у політиці, і по моїй університетській спеціальності*, то одписував залежали гріхи для СПВідомостей...»⁴⁹.

На той час М. Драгоманов перебував у Флоренції і готувався до подорожі у Францію, зокрема складав перелік книжок і часописів, який планував опрацювати. Та в ніч 29 лютого/1 березня 1872 р. подружжя втратило другу доньку — Олю, котра народилася наприкінці серпня чи початку вересня 1871 р. у Гейдельберзі⁵⁰.

Хвороби й гостра депресія дружини, пошуки лікарів, безгрошів'я суттєво скорегували плани М. Драгоманова. Замість тривалої мандрівки до Франції Драгоманови залишалися переважно у Флоренції — недавній столиці Італійського королівства (1865–1871). Родина мешкала в цьому місті приблизно з листопада 1871 р. до середини травня 1873 р. М. Драгоманов спромігся лише в липні чи серпні 1872 р. на короткий час відвідати Південну Францію (Прованс). Окрім того, в червні–липні 1873 р. він планував подорож до Парижа, але був змушений обмежитися тільки Ельзасом, головно Страсбургом через загострення хвороби дружини⁵¹.

Втім, незважаючи на обмежені можливості, М. Драгоманов пізніше опублікував доволі велику студію про ново-кельтський і провансаль-

⁴⁷ Коперджинський К. Листи М. Драгоманова до Ол. Скребицького з 1886–89 років // Україна. 1930. Кн. 5/6. С. 147–154.

⁴⁸ Darnton R. Op. cit. P. 159–160.

⁴⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877... С. 93–94.

⁵⁰ Там само. С. 31, 100.

⁵¹ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / под ред. М. К. Лемке. СПб., 1913. Т. 5. С. 210.

ський рухи у Франції⁵². Зазначена робота дозволяє скласти загальне уявлення про цей сегмент його читацького репертуару 1872–1873 рр.

М. Драгоманов розглядав Францію як взірць централізованої держави з давнім королівським й імперським минулим. У такому світлі змагання французького централізму та децентралізму видавалося йому дуже цікавим, оскільки дозволяло конструювати порівняльні паралелі з іншою централізованою державою — імперією Романових.

Окрім традиційних покликань і згадок на книги П.-Ж. Прудона, передусім його славнозвісну працю «Du principe fédératif et la nécessité de reconstituer le parti de la révolution» («Про федеративний принцип і необхідність відновлення партії революції». Париж, 1863), М. Драгоманов вирізняв ще двох інтелектуалів, яких уважав фундаторами французького децентралізму. Йдеться про історика, політика й теоретика лібералізму, графа А. де Токвіля (Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville) та політика, правника і відомого прихильника американського конституціоналізму Е. де Лабуле (Édouard René Lefèbvre de Laboulaye)⁵³.

Найбільшу увагу М. Драгоманов приділяв книзі А. де Токвіля — «L'Ancien Régime et la Révolution» («Давній порядок і Революція». Париж, 1856), яку згадував у низці пізніших праць. На його думку, саме ця книга «показала ясно, що велика революція французька в адміністрації Франції тільки викінчила роботу старих королівських політиків Франції, як Рішельє та Людовік XIV. Республіканці-якобінці — це властиві віртуози державної централізації. Вони вкупі з Наполеоном I, котрий зібрав коло себе решту їх, виробили ту систему політично-адміністративну, котра стала взірцем для всіх бюрократичних порядків в Європі включно до Росії й навіть почасти до Турції. *Интересно, що французькі республіканці-якобінці виробили логічну, свідому систему, підперту навіть формально прогресивними аргументами, і розширили попередні заходи французьких королів “до офранцузження окраїн”. Вони конечні батьки новішого державно-національного централізму, усяких германізацій, мадяризацій, обрусеній і т. д. (курсив М. Драгоманова. — Авт.)*»⁵⁴.

М. Драгоманов ретельно вивчав і студію Е. де Лабуле — «L'Etat et ses limites: suivi d'essais politiques sur Alexis de Tocqueville, l'instruction publique, les finances, le droit de pétition» («Держава та її межі: політичні есе про Алексіса де Токвіля, державну освіту, фінанси, право на петиції». Париж, 1863). Щоправда, він посилався на російськомовний переклад цієї студії 1868 р. ще в магістерській дисертації⁵⁵.

⁵² Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции // Вестник Европы. 1875. Кн. 8. С. 688–740; Кн. 9. С. 153–203.

⁵³ Там же. Кн. 8. С. 689.

⁵⁴ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибране / упоряд. Р. С. Міщук. Київ, 1991. С. 525.

⁵⁵ Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. С. 26, 236.

Як і у випадку з Німеччиною, М. Драгоманова інтригували культурні, мовні й освітні контексти народних відроджень у Франції. Тож до його читацького репертуару увійшли книги найрізноманітнішого проблемного спрямування. Зокрема, М. Драгоманов згадував істориків — братів О. й А. Тьєррі (Jacques Nicolas Augustin & Amédée Simon Dominique Thierry), А. Мартена (Henri Martin), а також філософа і письменника Е. Ренана (Joseph Ernest Renan). Він розглядав їх як поважних учених, на яких вплинула кельтоманія⁵⁶. У цьому означені проступає скептичне, а почасти навіть негативне ставлення до романтичного представлення минувшини.

Водночас М. Драгоманов неодноразово посилався на студії мовознавця, філософа й історика Е. Літтре (Maximilien Paul Émile Littré). Зокрема, він відзначав відому працю Е. Літтре — «Histoire de la Langue Française: Études Sur Les Origines, L'étymologie, la Grammaire, Les Dialectes» («Історія французької мови: дослідження походження, етимології, граматики, діалектів». Париж, 1863. Т. 1–2) і «Словник французької мови» (1863–1872), який ще називають «Словником Літтре», аби низкою прикладів проілюструвати мовну і культурну неоднорідність Франції⁵⁷.

Втім, у сфері зацікавлень М. Драгоманова опинилися не тільки культурні й мовні контексти, а й соціальна та господарська історія Франції. Приміром, його зацікавила студія економіста А. дю Шательє (Armand René Maufras du Châtellier) — «L'agriculture et les classes agricole de la Bretagne» («Сільське господарство та селянські класи Бретані». Париж, 1863)⁵⁸. У певному розумінні драгоманівські устремління немовби передували потужному сплеску зацікавлень французькою аграрною й соціальною історією на теренах Російської імперії протягом останньої чверті XIX — початку XX ст.

М. Драгоманов розглядав новокельтське відродження в Бретані (півострів на північному заході Франції) у світлі літературних і культурних практик його провідних діячів, як-от: мовознавця Ж.-Ф. Ле Гонідека (Yann Frañsez Vari ar Gonideg), фольклориста, віконта Т. Е. де ля Вільмарка (Théodore Claude Henri Hersart de la Villemarqué) та ін. Він потрактовував їхні погляди доволі категорично як вияви консервативного романтизму й монархічного легітимізму, зокрема протиставляв позитивістським ідеям і поступовій ідеології другої половини XIX ст.⁵⁹

Зауважимо, що нині Бретань XIX ст. розглядають як самобутній приклад французької регіональної культури, зокрема місце зустрічі між

⁵⁶ Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение... Кн. 8. С. 712.

⁵⁷ Там же. С. 692, 698.

⁵⁸ Там же. С. 693, 696

⁵⁹ Кошуль М. Від України до Окситанії. Михайло Драгоманов і французький регіоналізм / пер. Т. Стрельцової // Всесвіт. 1991. № 7. С. 176.

Південною і Північною Європою — культурної, мовної, господарської. Йдеться про співіснування двох Бретаней та двох мов, що розділяють території Нижньої Бретані, де спілкувалися бретонською (кельтською) мовою, та Верхньої Бретані, або краю галлів, де в сільській місцевості розмовляють романською мовою, або «галло»⁶⁰.

Показово, що Бретань і Прованс приваблювали М. Драгоманова своєю порівняльно-історичною й культурною перспективою. За його візією, студіювання кельтської минувшини, а особливо «провансальсько-романської», продукували поважні зрушення в інтелектуальній і культурній царині. Він тримався думки, що мовні, культурні й громадські практики пан-романізму сприяють застосуванню порівняльного методу, котрий нав'язує зіставлення історичної та культурної спадщини Прованса з північною Францією, Італією й Іспанією.

Навіть більше, М. Драгоманов відзначав праці французьких філологів Ґ. Парі (Parica) (Gaston Paris) і П. Мейєра (Paul Meyer), котрі студіювали середньовічну літературу. Заразом він підкреслював, що в тодішніх пам'ятках учені віднаходять «сліди провінційного і комунального автономізму». На його думку, в такий спосіб формувалося подвійне розуміння федералізму, себто децентралізації як стосовно Франції, так і «всього іншого романського світу»⁶¹. Ця заувага вказує його складне розуміння федералізму як динамічної комбінації розмаїтих типів зв'язку між суб'єктами спілки.

Таким чином, навіть літературні та культурні рефлексії М. Драгоманова, які, здавалося б, стосувалися ранньомодерної й пізньосередньовічної минувшини, часто-густо екстраполювалися до сфери викликів тодішнього реформування/модернізації в імперіях Романових і Габсбургів. Проте його цікавили й студії вчених, які вивчали не тільки фольклор, етнографію, етнологію, давню літературу, пам'ятки юридичної та політичної думки, а й історію старого господарства.

Передусім, доречно відзначити праці бельгійського економіста й соціолога Е. де Лавеле (Émile Louis Victor de Laveleye). Останній тримався думки, що комунальне землеволодіння було загальною характеристикою давніх суспільств, зокрема згадував швейцарську і південно-німецьку альменду⁶². Саме цій проблематиці була присвячена його найвідоміша студія — «*De La propriété et de ses formes primitives*» («Про власність та її первісні форми». 1873).

⁶⁰ Постік Ф., Лоран Д., Сімон Ж.-Ф., Вейар Ж.-І. Визнання регіональної культури : Бретань після Французької революції // Народна творчість та етнографія. 2006. № 6. С. 75.

⁶¹ Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение... Кн. 9. С. 201–202.

⁶² Heavey J. F. Henry George, Emile de Laveleye, and the Issue of Peasant Proprietorship // The American Journal of Economics and Sociology. 2008. Vol. 67. No. 1. P. 47–48.

Спершу Е. де Лавеле заінтригував М. Драгоманова своєю статтею, видрукованою 1869 р. у «*Revue des Deux Mondes*»⁶³. Бельгійський автор згадував про російські репресії щодо Т. Шевченка та М. Костомарова, а також намагання втиснути підросійських рутенців (українців) у «московську форму»⁶⁴. М. Драгоманов відзначив розвідку Е. де Лавеле в огляді української літератури на сторінках італійського журналу «*Revista Europea*», зокрема послався на його думку про відмінність рутенців від росіян, а також російську політику пригноблення⁶⁵.

Однак згодом обурений М. Драгоманов у дописі до М. Бучинського переказав коментар-заперечення Е. де Лавеле, переданий редактору «*Revista Europea*» графу А. де Губернатису (Angelo De Gubernatis): «Покажіть, каже Вашому *Ukraino* (псевдонім М. Драгоманова. — *Авт.*) мою статтю в *Fortnightly Review*, то він побачить, що я не ворог русским»⁶⁶.

Відтоді в М. Драгоманова лишився гіркий присмак щодо цього інтелектуала. Він навіть категорично написав М. Павлику, що не варто називати Е. де Лавеле «знаменитим» (вислів ужитий в перекладі І. Франка), а ліпше — «сукин син»⁶⁷. Це спричинило навіть виправдання І. Франка, котрий зауважив, що він тільки переклав вислів економіста К. Бюхера (Karl Wilhelm Bücher; перекладач й упорядник німецькомовного видання книги Е. де Лавеле)⁶⁸.

Проте М. Драгоманов стежив і за злободенними проблемами, пов'язаними із федералізацією й децентралізацією, практиками політичної та соціальної емансипації, зокрема селянства. Саме в цьому річизі він зацікавився книгою австрійського соціолога та економіста А. Шеффле (Albert Eberhard Friedrich Schäffle) — «*Kapitalismus und Sozialismus mit besonderer Rücksicht auf Geschäfts- und Vermögensformen: Vorträge zur Versöhnung der Gegensätze von Lohnarbeit und Kapital*» («Капіталізм і соціалізм з особливим урахуванням форм бізнесу та власності: лекції про примирення суперечностей найманої праці і капіталу»). Тюбінген, 1870)⁶⁹.

Зауважимо, що А. Шеффле як міністр торгівлі й сільського господарства був причетним до невдалої спроби австрійської конституційної реформи, очолюваної графом К. фон Гогенвартом. Ця реформа передбачала встановлення федеральних взаємин Богемії й Австрії. Навесні 1871 р.

⁶³ *Laveleye E. de L'Allemagne depuis la guerre de 1866. XI. La Question polonaise et la question ruthène en Galicie // Revue des Deux Mondes. 1869. Seconde Période. Vol. 83. 15 Octobre (No. 4). P. 831–868.*

⁶⁴ *Ibid.* P. 852.

⁶⁵ *Ukraino [Драгоманов М.]. Il movimento letterario Ruteni in Russian e Galizia 1798–1872... С. 80.*

⁶⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877... С. 285.

⁶⁷ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив М. Павлик, видав др. Л. Когут. Чернівці, 1910. Т. 3 : (1879–1881). С. 76.

⁶⁸ *Франко І. Зібрання творів. У 50 т. Київ, 1986. Т. 48 : Листи (1874–1885). С. 200.*

⁶⁹ *Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение... Кн. 8. С. 703.*

Драгоманови якраз відвідували Прагу й Відень, коли тривали змагання довкола цих реформістських потуг⁷⁰, які завершилися цілковитим фіаско.

Врешті, М. Драгоманова бентежили культурні та літературні тенденції на обширах Ельзасу й Лотарингії, особливо після їх приєднання до Німеччини. До фокусу його уваги потрапили поетичні збірки німецького пастора Г. Ленгіна (Georg Längin) «Elsässische Sonette». («Ельзаські сонети». Базель, 1871) та анонімного автора «Lieder des Hasses: Politische Gedichte einer Elsässer» («Пісні ненависті: політичні вірші ельзасця». Гент, 1871).

М. Драгоманов відзначав, що в цих поезіях «місцевою німецькою мовою» представлені ностальгійні мотиви прощання з Францією і навіть ненависть до імперського проєкту тодішньої Німеччини. Крім того, автор згадав про настрої мешканців Цюриха, котрі категорично відмовлялися святкувати німецькі перемоги⁷¹.

Це німецькомовне місто М. Драгоманов очевидно відвідував спершу в другій половині травня, а згодом у липні–серпні 1873 р. У Цюриху він контактував із діячами «російської колонії», котра являла собою неформальну мережу гуртків і груп студентів й студенток університету та політехнічної школи. Здебільшого це були піддані Російської імперії зі строкатим національним складом — росіяни, українці, євреї, вірмени, грузини і навіть болгари та серби, котрі потрапили в орбіту впливу політичної еміграції. У першій половині 1870-х років чимало колишніх цюрихських студентів і студенток взяли активну участь у революційній кампанії, відомій як «ходіння у народ», а найрадикальніші — поповнили лави народників-терористів.

Англomовна книга, порівняно з німецькомовним і франкомовним сегментами, посідала досить скромне місце в читацькому репертуарі М. Драгоманова. Значною мірою це пояснювалося тим, що домінуючими мовами наукового й культурного обігу XIX ст. вважалися французька та німецька, а англійська переважно циркулювала як мова дипломатії й торгівлі. Проте в останній третині XIX ст. ситуація швидко змінювалася. Тому український інтелектуал мав очевидні зацікавлення і в сфері англomовної книги. Та можливості доступу до англomовних видань з огляду на те, що географія його подорожі не включала межі Британської імперії, були відносно обмежені.

Передусім, М. Драгоманова цікавили англomовні студії, в яких висвітлювалися історія, культура, фольклор, етнографія слов'янських народів. Зокрема, в його текстах є зауваги про книги письменника й співробітника Британського музею В. Ральстона (William Shedden Ralston) — «The Songs of the Russian People. As Illustrative of Slavonic Mythology and Russian social life» («Пісні російського народу. Як ілюстрація слов'янської міфології та російського суспільного життя».

⁷⁰ Михайло Драгоманов : автожиттєпис... С. 173.

⁷¹ Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение... Кн. 8. С. 705.

Лондон, 1872) та «Russian Folk-tales» («Російські народні казки». Лондон, 1873)⁷². Заразом М. Драгоманову були відомі праці професора Оксфордського університету В. Морфілла (William Richard Morfill), котрому він надсилав українські видання⁷³. Крім того, його цікавила студія історика-ліберала Е. Фрімана (Edward Augustus Freeman) — «History of the Norman Conquest of England: Its Causes and Its Results» («Історія нормандського завоювання Англії: його причини та наслідки». Оксфорд, 1867. Т. 1)⁷⁴, а також його пізніші праці.

Окреме місце в читанні М. Драгоманова посідала преса. Відзначимо, що до середини XIX ст. в індустріальному суспільстві основні практики читання були пов'язані не з книгою, а з утилітарною друкованою продукцією — рекламними плакатами, оголошеннями й газетами — щоденними і щотижневими⁷⁵. Такі практики істотно відрізнялися від Західної Європи й Північної Америки на обширах пореформеної імперії Романових з її аграрним укладом. Вони залежали від різних категорій читачів, які походили з вищих станів, різночинців або перехідних верств і груп, освічених прошарків соціальних низів тощо. Важливу роль відігравала географія місць читання — імперські столиці — стара та нова, губернські міста, повітові центри, віддалені містечка, провінційна глухомань, просвітницькі осередки, поміщицькі садиби тощо.

Неабияке значення мали приватні бібліотеки, коли йдеться про репертуар читання як окремих інтелектуалів, так і середовище читання певних соціальних верст і прошарків. Приміром, історик М. Слабченко навіть категорично стверджував, що «*А. Сміт являвся майже настільною книгою українських поміщиків*, пропагандувався з університетських кафедр і багатьма примірниками представлявся в бібліотеках»⁷⁶.

Ця теза була очевидним перебільшенням, але М. Слабченко заразом влучно спостеріг масштаб зацікавлення економічними й соціальними проблемами на межі дореформених і пореформених часів. Особливо помітним цей інтерес був у середовищі земських діячів, мирових посередників, викладачів, правників, учителів, лікарів й інших осіб, які брали активну участь у підготовці і розгортанні реформ 1860-х років.

Окреслене середовище було близьким М. Драгоманову, позаяк його пов'язувало з ним багато родинних, приватних, громадських і фахових зв'язків. Наприклад, земським посередником був П. Косач —

⁷² Dragomanof M. The Kiev section of Russian geographical society and the last minstrel of the Ukraine // Atheneum (London). 1873. 29th November (No. 2405). P. 695.

⁷³ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877... С. 41, 48, 57, 78, 87, 270–272, 279, 286–287, 299, 310.

⁷⁴ Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції // За сто літ. 1928. Кн. 2. С. 180–181.

⁷⁵ Hobbs A. Op. cit. P. 121–122.

⁷⁶ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. [Одеса], 1925. Т. 1. С. 277.

чоловік рідної сестри М. Драгоманова, більше відомої як письменниця Олена Пчілка. Практично всі особи, котрих М. Драгоманов у листі від 30 березня 1872 р. рекомендував В. Навроцькому залучити до проекту нового галицького часопису, були правниками, земськими посередниками чи викладачами⁷⁷.

Певною мірою цей важливий соціокультурний контекст пояснює, як формувалося коло читацьких запитів М. Драгоманова за молодих років, зокрема чому домінував сегмент капітальних книг. Однак періодична преса відігравала величезну роль в його читацьких практиках, тим більше, коли йдеться про його європейську подорож 1870–1873 рр.

Навіть неповний німецькомовний репертуар періодичної преси, котру читав М. Драгоманов, виглядає вражаючим. Центральне місце посідала «Allgemeine Zeitung» — щоденна німецька політична газета, котра тривалий час уважалася взірцем преси XIX ст. Проте в його текстах доволі часто згадувалися й інші регіональні часописи, як-от: «Augsburger Allgemeine Zeitung», «Kölnische Zeitung», щоденна прусська, згодом загальнонімецька «Kreuz-Zeitung», віденська «Presse» та газета, котра 1864 р. сепарувалася від неї — «Neue Freie Presse».

І, звісно, М. Драгоманов читав поважні наукові німецькі часописи, зокрема «Historische Zeitschrift» («Історичний журнал») та «Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft» («Журнал психології народів і мовознавства»). Останній репрезентував компаративну психологію і лінгвістичний психологізм, які причинилися до становлення німецької етнопсихології.

Водночас М. Драгоманов ретельно студіював оголошення книгопродавців й антикварів у віденській «Neue Freie Presse». На його прохання, за цими об'явами М. Бучинський намагався придбати в антикварів-торговців потрібні видання. Зокрема, він шукав кілька річників «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» («Журнал німецького сходознавчого товариства»), німецький переклад книги ірландського історика В. Леки (William Edward Hartpole Lecky) — «Geschichte des Ursprungs und Einflusses der Aufklärung in Europa» («Історія походження та впливу Просвітництва в Європі» (Лейпциг–Гейдельберг, 1868), чотири томи з шеститомника німецького психолога й антрополога Т. Вайца (Franz Theodor Waitz) — «Anthropologie der Naturvölker» («Антропологія первісних народів». Лейпциг, 1859–1872)⁷⁸. Цей принагідний перелік є доволі показовим, оскільки добре ілюструє розмаїття читацького репертуару вченого.

Певна річ, М. Драгоманов читав французьку пресу, передусім один із найстаріших паризьких журналів — «Revue des Deux Mondes». Зазначимо, що крім згаданої вище статі Е. де Лавеле, він помітив і

⁷⁷ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким... С. 98.

⁷⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877. С. 236, 246.

прокоментував французький переклад німецькомовного роману Л. фон Захера-Мазоха (Leopold Ritter von Sacher-Masoch) «Дон Жуан із Коломій», видрукуваний в цьому журналі, зокрема оцінив його як літературну містифікацію⁷⁹.

Крім того, М. Драгоманов систематично переглядав низку французьких періодичних видань наукового, літературного, суспільно-політичного спрямування, як-от: тижневик «Revue politique et littéraire», в якому друкувалися університетські виклади й курси, «Revue d'anthropologie», започаткований П. Броком (Paul Pierre Broca) 1872 р., новий «Revue de France» (від 1871 р.), політичний часопис «La République Française» та ін. У річизі його зацікавлень були регіональні та спеціальні видання, зокрема «Revue Celtique», заснований одним із провідників новокельтського відродження А. Гейдозом (Élie Henri Anatole Gaidoz), місячник «Revue de Bretagne et de Vendée», тижневик «Feiz ha Breiz» («Віра та Бретань»), «Revue des langues romanes» (від 1870 р.), а також літературний збірник «Armana Prouvençau»⁸⁰.

Вочевидь, його репертуар французької преси був істотно ширший, аніж відзначений вище. М. Драгоманов, як і багато авторів другої половини XIX ст., недбало посилався, особливо в листуванні. Іноді він згадував публікацію чи автора, проте не подавав повної вказівки, а лише заголовні літери чи скорочену назву часопису.

Із британських часописів М. Драгоманов читав і неодноразово покликувався на щоденну газету «Times» і щотижневий літературний журнал «Atheneum». Звісно, М. Драгоманов постійно переглядав й італійські часописи. Втім, він нарікав, що останні хибують на однобічне висвітлення. Тому молодий інтелектуал систематично читав німецькі та французькі газети й журнали, аби не прогавити важливих подій або тенденцій. Під час мешкання у Флоренції він учасав вечорами до славнозвісної місцевої читальні — Gabinete literario Vieusseux⁸¹.

Цей літературний кабінет заснували ще 1819 р. Він був важливим культурним центром Флоренції й Італії, особливо за часів Рісорджименто. До цієї читальні регулярно надходили найновіші видання італійською, французькою, німецькою, англійською мовами. Свого часу Р. Дартон відзначав, що осередки клубного типу (літературні кабінети, товариства-читальні) відіграли важливу роль у становленні читацької культури, зокрема вирізнялися комфортною й дружньою атмосферою, хоч і передбачали невелику щомісячну плату⁸².

⁷⁹ *Ukraino [Драгоманов М.]. Il movimento letterario Russo in Russia e Galizia 1798–1872... С. 104.*

⁸⁰ *Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение... Кн. 8. С. 729; Кн. 9. С. 155, 164, 202.*

⁸¹ *Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877... С. 60, 94, 180.*

⁸² *Darnton R. Op. cit. P. 167.*

З інших відомих місць читання М. Драгоманова під час закордонної подорожі варто згадати бібліотеку «російської колонії» в Цюриху. Вона мала великий фонд із кількох тисяч книг німецькою, французькою, російською й іншими мовами з історії, філософії, політичної економії, соціології, російської еміграційної преси, видань І Інтернаціоналу, зокрема заборонених у Російській імперії⁸³.

Проте М. Драгоманов читав і в інших місцях, зокрема під час подорожей залізницею, а також у віденських кав'ярнях. Він відзначав, що в таких закладах були іноземні газети, зокрема «Санкт-Петербургские ведомости» та «Голос»⁸⁴. Зауважимо, що віденські кав'ярні як самобутні осередки і місця читання відомі з середини XVIII ст.⁸⁵

Чималий сегмент періодичної преси з читацького репертуару М. Драгоманова початку 1870-х років був російськомовним. Загалом йдеться про понад 30 російськомовних газет і журналів, які він читав і цитував. Це були московські й петербурзькі часописи: «Беседа», «Биржевые ведомости», «Вестник Европы», «Весть», «Голос», «Дело», «День», «Домашняя беседа», «Маяк», «Москва», «Москвич», «Московские ведомости», «Народное чтение», «Отечественные записки», «Парус», «Правительственный вестник», «Русская беседа», «Русский вестник», «Русский инвалид», «Санкт-Петербургские ведомости», «Сельское благоустройство» (додаток до «Русской Беседы»), «Современная летопись», «Современник» і низка ін.

З-поміж них М. Драгоманов вирізняв тільки п'ять ліберальних і популярних часописів. Йдеться про журнал «Вестник Европы» та газету «Санкт-Петербургские ведомости», в яких він систематично друкувався. Крім того, вчений відзначав журнали «Отечественные записки» та «Дело», а також газету «Неделя»⁸⁶, хоч і не втримувався від дошкульних коментарів на окремі публікації.

Водночас М. Драгоманов ретельно слідкував за місцевими часописами, які друкувалися на теренах підросійської України та в західних губерніях Російської імперії, як-от: «Вестник Западной России», «Вестник Юго-Западной России», «Виленский вестник», «Виленский курьер», «Киевлянин», «Сион» (Одеса) та ін. Окремо варто відзначити петербурзьку «Основу» 1861–1862 рр. і лондонський «Колокол», які доволі часто згадувалися в його текстах. Варто наголосити, що в

⁸³ Архів цієї бібліотеки зберігається в Міжнародному інституті соціальної історії (м. Амстердам, Нідерланди). Див.: Valerian Nikolaevič Smirnov Papers (ARCH01315). (n.d.) // International Institute of Social History (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis). Amsterdam, Netherlands. URL: <https://hdl.handle.net/10622/ARCH01315> (дата звернення: 15.05.2025).

⁸⁴ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким... С. 107.

⁸⁵ Darnton R. Op. cit. P. 168.

⁸⁶ Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким... С. 103.

читацькому репертуарі М. Драгоманова були й польськомовні часописи 1860-х — початку 1870-х років, зокрема «Biblioteka Warszawska», «Dziennik Literacki», «Dziennik Poznański», «Gazeta Narodowa», «Gazeta Warszawska» та ін.

На окрему увагу заслуговує галицький сегмент у читанні М. Драгоманова, про який згадаємо лише в найголовніших рисах, оскільки його обсяг потребує щонайменше окремої розвідки. Передусім відзначимо, що на початку 1870-х років він значною мірою «відкрив» Галичину як для себе, так і громаді. Це був доволі складний пізнавальний і культурний процес. Крім того, молодий інтелектуал написав кілька оглядів української літератури на культурних обширах обох імперій, що генерувало найрізноманітніші читацькі запити.

Зазначимо, що комунікація М. Драгоманова довкола читання змінювала як його самого, так і галицьких інтелектуалів. Адже він приділяв читацьким практикам неабияку увагу як уважний ментор багатьох осіб, зокрема початкуючих інтелектуалів — віденських «січовиків», громадівців, друзів. За спостереженням О. Грушевського, *«багато скористав Франко з порад та вказівок про читання. Драгоманов намічав конкретний план читання, письменників, окремі твори, порядок, в якому треба було читати ті твори, та часом зазначав ще й матеріал біографічний та критичний до цих письменників; бажання полегшити в такім читанні доходило до того, що Драгоманов посилав свої власні книги, йому також потрібні, замовляв російським книгарям висилати зазначені книги до Галичини. В своїх листах кореспонденти повідомляли Драгоманова про хід читання, про брак тих чи інших книжок, зазначених у програмі читання...»*⁸⁷.

Та чималу роль мала і зворотна комунікація М. Драгоманова з галичанами. Про її масштаб можемо скласти уявлення з того факту, що тільки в одному листі він просив надіслати цілу низку галицьких часописів — «Науку», «Руську раду», «Читальню», «Ластівку», «Учителя», «Літературний збірник». Майже всі видання були виписані або переслані⁸⁸.

Врешті, доречно наголосити на пропозиціях перекладів, які постійно висував М. Драгоманов, аби розширити коло книг для народного читання. Навіть вибірковий перелік його пропозицій є доволі промовистим. Йдеться про давньогрецьку «Іліаду», найвідоміші п'єси В. Шекспіра, казки Г.-Х. Андерсона, фантастичні твори Ж. Верна, новели Жорж Санд, прозу Б. Аурєбаха й тандема Еркмана—Шатріана та чимало ін.⁸⁹ Окрім того, М. Драгоманов обстоював потребу систематичних перекладів по-

⁸⁷ Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і Товариші) // Україна. 1926. Кн. 6. С. 53–54.

⁸⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877... С. 176, 180.

⁸⁹ Там само. С. 11–12, 183.

пулярних праць із фізіології, біології, природознавства, географії, історії, політичної економії й інших наук. Зокрема, він згадував про анонсовану британську популярну серію, на яку варто орієнтуватися, — «A new series of science primers for elementary school» («Нова серія посібників із природознавства для початкової школи»)⁹⁰.

Таким чином, у світосприйнятті М. Драгоманова читання поставало не тільки як традиційний спосіб освіти і самоосвіти, а й незамінний канал культурної комунікації. За його візією, саме процес читання як універсальний вислід друкованого слова творив незриму космополітичну спільність, яка виховувала та підносила особистість і громаду, передусім звільняла їх з полону невігластва.

Отож читання давало можливість засвоїти нові ідеї й об'єднатися політично та культурно. У світосприйнятті М. Драгоманова, як позитивіста з великою домішкою пізньопросвітницьких і гуманістичних ідей, друковане слово поставало як канал трансферу знання та культури, насамперед новацій і здобутків європейської цивілізації.

Наприклад, М. Драгоманов, міркуючи щодо можливостей цюрихської студентської молоді і її лідерів-емігрантів, оцінював їх вкрай скептично у світлі саме друкованого слова, котре було універсальним мірилом вартості. На його думку, «у Цюриху нам не напишуть ні другого Кобзаря, ні другого Костомарова, ні даже Робінзона Крузе не переведуть, на нашу мову, — та й лексикона (словника. — Авт.) и граматики не напишуть...»⁹¹.

Це розуміння призначення друкованого слова й читання як його поширення повною мірою виявилось після повернення М. Драгоманова до Києва у вересні 1873 р. За висловом М. Грушевського, відтоді він «надсилав цілі транспорта українських та російських книжок» до Галичини⁹².

Насамкінець відзначимо, що наші рефлексії щодо читацьких практик, запитів і пропозицій М. Драгоманова початку 1870-х років у жодному разі не претендують на повноту висвітлення з очевидних на те причин. Врешті, згадаємо фінальний пасаж із чудового нарису Р. Дарнтон про історію читання: «Якщо збагнемо, як людина читала, то будемо спроможні зрозуміти той сенс, який вона надавала життю...»⁹³. Остання теза якнайкраще відображає роль читання в персональній історії М. Драгоманова, без якої неможливо представити його інтелектуальну біографію як європейського й українського мислителя.

⁹⁰ Там само. С. 233.

⁹¹ Там само. С. 262.

⁹² *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти // *Грушевський М.* Твори. У 50 т. / гол. ред. П. Сохань; упоряд.: М. Капраль, А. Фелонюк, В. Шульга. Львів, 2009. Т. 9. С. 92.

⁹³ *Darnton R.* Op. cit. P. 178.

REFERENCES

1. Darnton, R. (2004). History of Reading. In *New Perspectives on Historical Writing* (P. Burke, Ed.) (pp. 157–178, 180–186). Pennsylvania : The Pennsylvania State University Press [in English].
2. Dobosiewicz, I. & Piasecka, L. (2011). Reading in Polish and National Identity in Nineteenth-Century Silesia. In *The history of reading : International perspectives, c. 1500–1990* (S. Towheed & W. R. Owens, Eds.). (In 3 vols.). (Vol. 1, pp. 101–115). London : Palgrave Macmillan UK [in English].
3. Drahomaniv-Shyshmanova, L. (2012). Zi spomyniv pro M. Drahomanova [From the memoirs of M. Drahomanov]. In *Mykhajlo Drahomanov u spohadakh* (I. S. Hrytsenko & V. A. Korotkyi, Comps.), (pp. 287–303). Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
4. Duggan, L. J. & MacDonald, B. H. (2011). Reading Science : Evidence from the Career of Edwin Gilpin, Mining Engineer. In *The history of reading : International perspectives, c. 1500–1990* (S. Towheed & W. R. Owens, Eds.). (In 3 vols.). (Vol. 1, pp. 117–128). London : Palgrave Macmillan UK [in English].
5. Heavey, J. F. (2008). Henry George, Emile de Laveleye, and the Issue of Peasant Proprietorship. *The American Journal of Economics and Sociology*, 67(1), 47–60 [in English].
6. Hobbs, A. (2011). The Reading World of a Provincial Town : Preston, Lancashire 1855–1900. In *The history of reading : Evidence from the British Isles, c. 1750–1950* (K. Halsey & W. R. Owens, Eds.). (In 3 vols.). (Vol. 2, pp. 121–138). London : Palgrave Macmillan UK [in English].
7. Hochman, B. (2011). Devouring Uncle Tom's Cabin : Antebellum 'Common' Readers. In *The history of reading : International perspectives, c. 1500–1990* (S. Towheed & W. R. Owens, Eds.). (In 3 vols.). (Vol. 1, pp. 87–100). London : Palgrave Macmillan UK [in English].
8. Hrushevskiy, M. (2009). Z pochyniv ukrainskoho sotsialistychnoho rukhu. Nacherky i frahmenty [From the origins of the Ukrainian socialist movement. Sketches and fragments]. In *Hrushevskiy M. Tvory* (P. Sokhan, Ed.; M. Kapral, A. Feloniuk & V. Shulha, Comps.). (In 50 vols). (Vol. 9, pp. 86–198). Lviv : Svit [in Ukrainian].
9. Hrytsenko, I. S., Korotkyi, V. A. & Tomenko, M. V. (Comps.). (2009). *Mykhajlo Drahomanov : avtozhyttiepys* [Mykhailo Drahomanov : autobiography]. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
10. Leuschner, T. (2004). Richard Böckh (1824–1907) : Sprachenstatistik zwischen Nationalitätsprinzip und Nationalstaat. *Historiographia Linguistica*, 31(2/3), 385–417. <https://doi.org/10.1075/HL.31.2.09LEU> [in German].
11. Livingstone, D. N. (2005). Science, Text and Space : thoughts on the Geography of Reading. *Transactions of the Institute of British Geographers. New series*, 30(4), 391–401 [in Ukrainian].
12. McDaniel, I. (2017). Constantin Frantz and the intellectual history of Bonapartism and Caesarism : a reassessment. *Intellectual History Review*, 28(2), 317–338. <https://doi.org/10.1080/17496977.2017.1361218> [in English].
13. Moroz, M. O., Korotkyi, V. A., Tischenko, I. I., Hrytsenko, I. S. & Bilokin, S. I. (Comps.). (2011). *Mykhajlo Drahomanov. Bibliohrafiia (1861–2011)* [Mykhailo Drahomanov. Bibliography (1861–2011)]. Drohobych : Kolo [in Ukrainian].

14. P. B. [Burke, P.]. (2004). A Note on Recent Histories of Reading. History of Reading. In *New Perspectives on Historical Writing* (P. Burke, Ed.), (pp. 178–180). Pennsylvania : The Pennsylvania State University Press [in English].

15. Postic, F., Laurant, D., Simon, J-F. & Vejar, J.-Y. (2006). Vyznannia rehionalnoi kultury : Bretan pislia Frantsuzkoi revoliutsii [The Recognition of the Regional Culture : Brittany after the French Revolution]. *Narodna tvorchist ta etnografia*, 6, 75–80 [in Ukrainian].

16. Siegrist, P. & Kotenko, A. (Comps.). (2019). Lysty Mykhaila Drahomanova do Fieliksa Volkhovskogo, Maksa Netlau, Gastona Pari ta Valieriana Smirnova [Letters of Mykhailo Drahomanov to Felix Volkhovsky, Max Nettlau, Gaston Paris and Valerian Smirnov]. In *Spadschyna. Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia* (Vol. 13/14, pp. 484–532). Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian, in French, and in Russian].

17. Valerian Nikolaevich Smirnov Papers (ARCH01315). (n. d.). International Institute of Social History (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis). Amsterdam, Netherlands. Retrieved from <https://hdl.handle.net/10622/ARCH01315> [in English].

Svitlana Blashchuk

Candidate of Historical Sciences,
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1430-6353>

Oleksii Yas

Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Doctor of Historical Sciences,
Leading Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

READING AS CULTURAL TRANSFER. MYKHAILO DRAHOMANOV'S VISION OF THE PRINTED WORD IN THE LIGHT OF HIS READING PRACTICES AND PROPOSALS IN THE EARLY 1870s

Abstract. The purpose of the article is to outline M. Drahomanov's reading repertoire and his understanding of the purpose of the printed word. M. Drahomanov's reading priorities are considered to be the product of his positivist conception of social progress and evolutionary vision of reforming/modernizing the Russian Empire, as well as the associated political and socio-cultural contexts. **The research methodology** is based on a combination of analytical and comparative strategies used in the history of reading and intellectual history, focused on the presentation of both reading practices and reading suggestions of M. Drahomanov. These suggestions are considered as a way of shaping personal, group, and collective worldview and,

at the same time, a channel for the communication of European intellectual and cultural innovations, political and social ideas. **The scientific novelty** is related to the outline of M. Drahomanov's reading repertoire during his foreign mission of 1870–1873. His core reading range has been determined on the basis of references in published texts and epistolary works of M. Drahomanov. It is noted that many of his publications of the early 1870s were processed during his European travels, in particular as a result of reading practices and bibliographic heuristics in Germany, Italy, France, Switzerland, and Austria-Hungary. **Conclusions.** It has been found that M. Drahomanov, as an intellectual of positivist schooling, was distinguished by the versatility and utilitarianism of reading inquiries, which was reflected in his extensive writing style. It is shown that M. Drahomanov's reading repertoire allows for tracing his intellectual and political evolution in greater detail. It is argued that M. Drahomanov's proposals, both in the field of translations for popular reading and recommendations to individuals, reflected his vision of the printed word. It is emphasized that he considered reading as an important channel for the communication of European civilizational achievements, cultural guidelines, and intellectual innovations for their assimilation by Ukrainianness in the Russian and Austro-Hungarian empires.

Key words: M. Drahomanov; intellectual biography; intellectual history; history of reading; Europe; cultural transfer; reading repertoire.